

Małgorzata Malewicz

Problemy edycji manuskryptu Gertrudy

Manuskrypt Gertrudy stanowi część ponad tysiącletniego kodeksu rękopiśmiennego znajdującego się od XIII wieku w Cividale del Friuli (prowincja Udine) w północnych Włoszech. Przechowywany pierwotnie w bibliotece kapitulnej jako *Liber precum Gertrudis* (sygn. CXXXVI), został następnie włączony do zbiorów Museo Archeologico Nazionale w Cividale (pierwotna sygnatura: Codici sacri 6) gdzie znajduje się obecnie jako Psalterz Egberta (Salterio d'Egberti)/Codex Getrudianus, Inv.4545 , MS CXXXVI. Przed sześcioma laty sporządzono facsimile Psalterza Egberta. Doskonałej jakości reprodukcja (wraz z płytą CD i komentarzem) stwarza nowe możliwości obcowania z tym zabytkiem rękopiśmiennym. Pierwotny zrab kodeksu, Psalterz, został spisany dla Egberta, arcybiskupa Trewiru w latach 977-993, o czym świadczą cztery początkowe miniatury Psalterza przedstawiające mnicha Ruodprehta ofiarowującego księgę Egbertowi, ten zaś z kolei ofiarowuje ją świętemu Piotrowi, patronowi katedry w Trewirze. Napisy na miniaturach głoszą: DONUM FERT RUODPRECHT – QUOD PRESUL SUSCIPIT EGBRECHT - QUI TIBI DAT MUNUS - DELE SIBI PETRE REATUS. Spisany na foliach 15-205 (karty 206-208 pierwotnie nie zapisane) Psalterz wraz z miniaturami sporządzony został przez Ruodprehta, być może w Reichenau, choć wielu uczonych skłania się ku hipotezie, że Psalterz powstał w Trewirze.⁸⁵ O trewirskiej proveniencji kolejnych tekstów dołączonych do Psalterza i treściowo z nim związanych, mianowicie Litanii do wszystkich świętych, wzorów spowiedzi, a także zaleceń jak należy odmawiać liturgię godzin (ff. 209-233) wydaje się świadczyć fakt, że imiona lokalnych świętych trewirskich w rękopisie wyróżniono złotem – 25 imion, w tym czternaście imion biskupów trewirskich, poprzedników Egberta, przedstawionych na miniaturach Psalterza. Ręka pisarza Litanii jest późniejsza niż ręka Psalterza i należy ją datować na

⁸⁵ Por. obszernie omówienie badań nad miniaturami i pismem kodeksu w: *Modlitwy Księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Kalendarzem*, wydanie Małgorzata H. Malewicz i Brygida Kürbis, Polska Akademia Umiejętności, Monumenta Sacra Polonorum, tom II, Kraków 2002, ss. 13-16.

przełom X i XI wieku. Można jednak przyjąć, że teksty Litanii, Confessiones (wzory spowiedzi) i Ordinationes (zalecenia dotyczące liturgii godzin), wykazujące wspólne cechy ortografii i paleografii oraz związki merytoryczne z Psalterzem Egberta, zostały wspólnie z nim opracowane na przełomie X i XI wieku. Gertruda miała zatem w rękach Psalterz wraz z dodatkami. Hipotezę tę potwierdza fakt, że jej modlitwy wpisane są we wszystkich częściach kodeksu.

Należy przypuszczać, że Psalterz przybył do Polski wprost z Trewiru. Spośród różnych teorii dotyczących drogi kodeksu z Trewiru do Polski najbardziej prawdopodobna wydaje się wersja sugerująca, iż Psalterz (opracowany wraz z częściami, o których była mowa wyżej) przywiozła do Polski Rycheza. Sama otrzymała go zapewne (być może w prezencie ślubnym) od swojego ojca, palatyna Ezzo, który mógł wejść w posiadanie cennej księgi w czasach walk o biskupstwo trewirskie, w początkach XI wieku. Gertruda mogła otrzymać kodeks od Rychemy w momencie swego zamążpójścia za księcia kijowskiego Izjasława, czyli w 1043 roku. Zapewne początkowo spisywała (lub kazała spisywać) na dodatkowych składkach, znanych obecnie jako Folia Gertrudiana, (które – zapewne na jej polecenie - wszyto na początku kodeksu) modlitwy zapamiętane z pobytu w klasztorze. Stąd też wśród modlitw wpisanych w początkowych partiach Modlitewnika przeważają teksty o charakterze mało osobistym, głównie modlitwy błagalne, pokutne oraz modlitwy w czasie Mszy świętej. Stopniowo, w dalszych partiach kodeksu, w Psalterzu i następujących po nim częściach (ze szczególnym uwzględnieniem ff.206r-208v) wśród tekstów pojawiają się modlitwy o charakterze niejako „prywatnym”, czego przykładem jest bardzo osobista modlitwa ujęta w formę litanii.⁸⁶ Jeśli chodzi o czas spisywania modlitw, to powszechnie przyjmuje się jako termin a quo datę śmierci Izjasława tj. rok 1078, zaś jako termin ad quem rok 1087 (po śmierci syna Gertrudy, Jaropełka-Piotra). Wpisany – najprawdopodobniej dla Gertrudy – Kalendarz (ff.2ra-4vb) powstał zapewne podczas pierwszego (1068/69r.) lub drugiego (1073-1077r) pobytu Gertrudy i jej rodziny w Krakowie, z tego samego czasu pochodzą dwa inne teksty z foliów gertrudiańskich, mianowicie Prognostyk (ff. 11r-12r) i odległy miejscem (f. 182r), ale bliski tematycznie Prognostykowi tekst modlitwy-zaklęcia przeciw jadom i truciznom.⁸⁷ Z drugim pobycem Gertrudy w Polsce łączy się też inny zabytek, mianowicie paliusz (czy też inna szata liturgiczna), dar księżnej Izjasławowej dla katedry w Gnieźnie, z wyhaftowaną modlitwą w intencji Izjasława: „Za sprawą św. Dymitra, daj, Wszechmogący wiele lat słuźce

⁸⁶ Tekst nr 93 w: *Modlitwy...*, dz.cyt., ss. 167-169

⁸⁷ Tekst nr 81, *De nociuis rebus timendis*, w: *Modlitwy...*, dz.cyt., s. 157-158.

Twojemu Izjasławowi...”. Ten cenny dar przechowywano jeszcze w XV wieku, później zaginął.⁸⁸

Kodeks Gertrudy wrócił z Rusi do Polski za sprawą księżniczek ruskich, wydawanych na przełomie XI i XII wieku za Piastów. Wydaje się dość prawdopodobne, że z rąk Gertrudy otrzymała księgę jej wnuczka, córka Świętopełka, Zbysława, która w roku 1103, a więc na pięć lat przed śmiercią Gertrudy, wyszła za mąż za Bolesława Krzywoustego. Kodeks był następnie z pewnością w rękach Salomei, drugiej żony Bolesława Krzywoustego, poślubionej w roku 1113. Salomea, z domu Berg, ofiarowała zapewne kodeks swojej córce Gertrudzie, mniszce w Zwiefalten. Tak można wnioskować na podstawie zapisu kronikarza z Zwiefalten, który wspomina, że „owdowiła Salomea przysłała do nas mającą tu pozostać na zawsze jedną ze swoich córek, Gertrudę, z wielkimi darami”. Ówczesny opat z Zwiefalten, Bertold, wyliczając te dary pisze, że „wspomniana Salomea” przekazała opactwu, którym podówczas zarządzał, „jeden wielki psalterz pisany złotem”.⁸⁹ Po śmierci Gertrudy-mniszki w 1160 roku kodeks poszerzony o noty nekrologiczne w Kalendarzu (Folia Gertrudiana), dokonane w klasztorze w Zwiefalten, przeszedł do rąk spokrewnionych z Bergami hrabiów Andechs-Meranu. Ostatecznie kodeks trafił do rąk świętej Elżbiety Turyngijskiej (z domu Andechs), córki Andrzeja II króla Węgier i Gertrudy, która z kolei była córką Bertolda IV Andechs. Elżbieta, od roku 1221 małżonka księcia Turyngii Ludwika, ofiarowała w roku 1229 kodeks katedrze w Cividale. O darowiźnie tej wspomina interpolacja na f.8v kodeksu, wpisana przez Filipa z Turris biskupa Adrii (Philippus de Turris, 1657-1717), który odtworzył tekst wcześniejszej noty proveniencyjnej, na której dokonano razury: „Dar świętej Elżbiety, córki króla Węgier, małżonki księcia Turyngii. Za namową swego wuja Bertolda, patriarchy Akwilei ofiarowała go w roku 1229 najczcigodniejszemu kolegium kanoników z Friuli, których gorliwość w modlitwie z najwyższą pobożnością podziwiała już wcześniej”.⁹⁰

1. Opis kodeksu

Rkp. Cividale, dawna sygn. Codici sacri 6, obecna Cod. Cap. CXXXVI, Inv. 4545, Museo Archeologico Nazionale. Łacina X-XI wiek, pergamin, 23,8 x 18,8 cm, ff. 233 + 1 karta

⁸⁸ A. Lewicki, Napis na paliuszu z XI wieku, *Kwartalnik Historyczny* T. 7. 1893, ss. 447-448.

⁸⁹ Por. *Modlitwy...*, dz. cyt., s. 32 i przypisy 132-133 tamże.

⁹⁰ Nota Filipa z Turris, który zmarł w roku 1717, wpisana została w końcu XVII lub na początku XVIII wieku.

ochronna nie zapisana, minuskuła ottońska i romańska, 23 miniatury (w tym 5 ruskich), liczne inicjały ozdobne w tekście (w tym 14 całostronicowych), oprawa poprzednio XVIII-wieczna, po restauracji w latach siedemdziesiątych XX w.

1. Zawartość kodeksu

- I. ff. 2r - 15v: [Folia Gertrudiana]
- II. ff. 16r-208v: [Psałterz Egberta]
- III. ff. 209r-213v: Letania universalis
- IV ff. 214r-228v: [Confessiones]
- V. ff. 229v-233v: [Ordinationes]

2. Folia składki, numeracja

Pierwsza niezapisana karta ochronna pergaminowa, składki I i IV (bifolia), tj. karty 2-4 (jednej brak) i 11-14 składają się z pergaminu nieco gorszego niż Psałterz Egberta, między te składki włożono następnie składki II i III, tj. karty 5-10 (w składce II brak dwóch kart), z jeszcze grubszego i gorzej wyprawionego pergaminu. Wszystkie te karty są nieco dłuższe i węższe niż pozostałe karty kodeksu. Części II-V kodeksu złożone z kwaternionów, spisane na cienkim i dobrze wyprawionym pergaminie. Foliotacja w prawym górnym rogu foliów, tylko na stronie recto, widoczne także ślady foliotacji w lewym górnym rogu foliów, przekreślone, prawdopodobnie z końca XVI lub z początku XVIIw. Foliotacja ciągła, nie uwzględnia braku kart; brak sygnalizuje w glosach marginalnych tzw. Glossator Modernus (XVI wiek).

3. Oprawa i karty ochronne

1. (pierwsza) karta ochronna pergaminowa, niezapisana. Oprawa niedawno restaurowana, z XX wieku; deska = wytłaczana skóra, zapięcie na rzemyki.

ff. 1 linie „nacięte” po stronie recto przebijają – aż do nacięcia włącznie – na stronie verso; podobnie na pozostałych foliach do 15 włącznie i w Psałterzu Egberta.

Foliotacja w prawym górnym rogu foliów, ołówkiem, ciągła, nie uwzględnia braku kart. Wcześniejsza paginacja atramentem, bardzo wyblakła, również ciągła; miejscami

przekreślona. Na dole kart foliotacja ciągła ołówkiem, wprowadzona – jak się wydaje – w dzisiejszych czasach.

4. Składki (folia Gertrudiana)

1. k. ochronna + f2rv z grubego pergaminu (żółtawy), brzegi kart barwione czerwono, jak w Psalterzu Egberta, barwione jednak chyba po przycięciu.

f. 3rv + przycięta część karty ochronnej, do której doklejono f. 4rv

ff.2rv-3rv, pergamin nieco gorszy, bardziej szary, gorzej gładzony; ślady rubrowania

2. ff5rv + 6rv

F. 5r niezapisana, na odwrocie miniatura ruska, pierwsza z pięciu, przedstawiająca św. Piotra, Jaropołka z żoną i klęczącą u stóp św. Piotra Gertrudę – napis obok klęczącej postaci: Mater Jaropolk [M... Jaro...k]. Wokół miniatury modlitwa do św. Piotra. Karta bardzo zniszczona, restaurowana (podklejona papierem), miniatura zatarta w części środkowej i dolnej – między postacią św. Piotra a parą książęcą; uszkodzenie obejmuje także część twarzy Gertrudy.⁹¹

Na f. 6r u góry po lewej stronie zapis ręką Glosatora *Hic*, u góry, w centralnej części karty znak $_ - _$ atramentem jaśniejszym od tekstu wpisanego na tej stronie (podobny atrament na ff. 7rv-8rv).

Na f. 6v u dołu po prawej stronie zapis Glosatora: *Carent hic paginae*. Być może poszyt z modlitwami był pierwotnie kwaternionem, w środek którego wszyto składki z modlitwami.⁹²

3. ff. 7rv, 9rv, 10rv: miniatury ruskie: f. 9v Nativitas, f. 10r Chrystus na krzyżu, f. 10v Chrystus w Majestacie. (Ostatnia miniatura ruska, Theotokos [MP OY] znajduje się na f. 41r)

4. ff. 11; 12 rv, 13, 14rv (pergamin nieco grubszy)

5. ff 15rv,16rv-17rv, 18rv bifolium (pergamin lepszej jakości, jak w Psalterzu Egberta).

6. ff. 19rv-16rv, pełny kwaternion

7. ff. 27rv-34rv, pełny kwaternion

8. ff. 35rv-42rv, pełny kwaternion

9. ff. 43rv-50rv, pełny kwaternion

10. ff.51rv-58rv, pełny kwaternion

11. ff. 59rv-66rv pełny kwaternion

⁹¹ Por. *Modlitwy...*, dz. cyt., rozdział p.t. Miniatury – próba nowej interpretacji, ss.50-62.

⁹² Podzielam tu opinię B. Kürbis wyrażoną w: *Modlitwy...*, dz.cyt. przypis 2 na s. 3. Wcześniej badacze, w tej liczbie Zofia Kozłowska-Budkowa w swej recenzji edycji W. Meysztowicza, *Studia Źródłoznawcze* 3 1958), s. 272-273, uważali, że są to bifolia.

12. ff. 67rv-74rv, pełny kwaternion
13. ff. 75rv-82rv, pełny kwaternion
14. ff. 83rv-90rv, pełny kwaternion
15. ff. 91rv-98rv, pełny kwaternion
16. ff. 99rv-106rv, pełny kwaternion
17. ff. 107rv-114rv, pełny kwaternion
18. ff. 115rv-122rv, pełny kwaternion
19. ff. 123rv-130rv, pełny kwaternion
20. ff. 131rv-138rv, pełny kwaternion
21. ff. 139rv-146rv, pełny kwaternion
22. ff. 147rv-154rv, pełny kwaternion
23. ff. 155rv-162rv, pełny kwaternion
24. ff. 163rv-170rv, pełny kwaternion
25. ff. 171rv-178rv, pełny kwaternion
26. ff. 179rv-186rv, pełny kwaternion
27. ff. 187rv-194rv, pełny kwaternion
28. ff. 195rv-202rv, pełny kwaternion
29. ff. 203rv-207rv (3+2)
30. ff. 208rv-213rv (5+1) +3 karty wycięte (wyraźny brzeg, zapis Glosatora na f, 213v: *Hic ablati [s] sunt folia duo uel tres, ut uidetur, et tang[untu]r a diabolicis uero manibus*)
31. ff. 214rv-221rv, pełny kwaternion
32. ff. 222rv-228rv (4+3), 1 karta wycięta na końcu
33. ff. 229rv-233rv (2+3), 1 wycięta na początku

5. Kalendarz

Tekst w dwóch kolumnach. Złocenia wszystkich inicjałów i dat (np. *B.III. Non. Octaua s. Stephani*). Liczne wyróżnienia złotem ważniejszych świąt (*Octaua epiphanię domini* itd.)

2) Analiza ręki

1. Kalendarz

1. XI w. druga połowa: ręka I dokonująca wpisu Kalendarza; atrament brązowawy, nieco wyblakły; liczne złączenia, majuskuła (*capitalis rustica*) dla ważniejszych świąt. Pismo staranne, pióro średniej grubości. XIIw.
2. XII w. Ręka II (Necrologista Salomeanus) wpisująca noty nekrologiczne czarnym atramentem; pismo ostre, wyraźnie odmienne, o cechach gotyckich (*Iudinda, Lwigart, Odalricus*)
3. XI w., druga połowa. Ręka III wpisująca noty nekrologiczne rdzawym atramentem, grubo przyciętym piórem (*Obiit Demetrius infans*); chyba ta sama ręka – choć innym, czarnozielonkawym atramentem - dokonała wpisu pod datą 19 sierpnia: *In Panonia Stephani regis et confessoris*; dukt pisma wydaje się identyczny; wydłużona litera *a*, zamknięte *g*, podczas gdy ręka II [tzw. Necrologista Salomeanus] pisze *a* pełniejsze, zaś *g* otwarte, Dukt pisma podobny do ręki Kalendarza, być może są to późniejsze uzupełnienia tego samego skryby.
4. XI w., druga połowa. Ręka IV NM wpisująca noty nekrologiczne *Zvl*; wydaje się zbliżona do ręki III, atrament bledszy, pióro cienie przycięte - znacznie cienie niż w III, także cienie niż w Kalendarzu.

2. Modlitewnik (folia Gertrudiana)

1. Ręka IA, ff. 5v (modlitwa do św. Piotra, wokół miniatury; modlitwy na f. 6rv. Atrament czarny, lekko przebarwiony na brązowo, inicjały złożone lub rubrowane. Pismo mało wprawne, niezbyt staranne. Pióro przycięte dość grubo.
2. Ręka IIA, ff. 7rv, 8rv. Atrament brązowawy, nieco ciemniejszy niż w Kalendarzu. Pismo drobniejsze i staranniejsze niż na ff. 5v-6rv; kształt liter b. podobny (*g, r, a*), te same ligatury *ct, st*. Inicjały rubrowane, złożone, jak poprzednio, złoto położone na rubrum, gdzieniegdzie zatarte. Pióro przycięte dość grubo. Charakterystyczne formy aspirowane: *hodio (=odio)*, *k* zamiast *c*: *karitate (=caritate) etc.* Charakterystyczna ligatura *rt*.
3. Ręka IIIA, f.8rv, na dole strony (tekst objęty razurą), kaligraficzne i staranne pismo, najprawdopodobniej rubrum w całości (*Sanctae Elizabeth Ungarie Regis filie Lantgravi Ducis Turringiae coniugis munus ...etc.*). Nota wpisana w drugiej połowie XIII wieku.

3. Lunarium i Pronostica temporum, ff. 11rv-12r

4. XI w. /2 połowa. Ręka I lub NA; raczej ta sama co w Kalendarzu. Złocene inicjały. Pismo początkowo staranne (f. 11v), potem coraz bardziej pospieszne i niedbałe. Na ff. 11r-12r coraz wyraźniej pochylone w prawo. Atrament brązowawy, jak w Kalendarzu i na ff. 7rv-8rv, jaśniejszy wszakże niż na ff. 7-8rv. Pióro przycięte dość grubo.

5. XI w. /2 połowa. Ręka IIA na ff. 12r-14r (u góry karty). Pismo drobne, w miarę staranne. Pióro przycięte średnio, raczej grubo. Inicjały złocene. Na f. 13r incipity Psalmów ciemniejszym atramentem, niemal czarnym, bardzo starannym pismem; ręka wydaje się wciąż ta sama. Na f. 14r dwa wiersze od góry oraz modlitwa *Perfice gressus meos...* na prawym marginesie w górnej części karty, tą samą ręką. Atrament brązowy, nierównej intensywności. Na f. 13v *Credo* większymi literami i ciemniejszym atramentem.

6. XI w. /2 połowa. Ręka IA, ff. 14r-14v. Atrament czarny, litery duże, oddzielone od siebie, rzadkie ligatury (typowe *st*, *ct*). Pióro przycięte grubo, pismo niezbyt staranne. Inicjały złocene, w połowie strony - po kilku liniach wpisanych ręką IA - barwny przerywnik ozdobny: ornament roślinno-geometryczny, mocno zatarty. Dominują kolory złoty, różowy i błękitny; te same co na miniaturach ruskich.

7. XI w. /2 połowa. Na f. 15rv ręka I lub NA, ta sama co w Prognostyku (zwłaszcza na f. 12r od góry); atrament brązowawy, inicjały złocene. Pióro przycięte grubo; litery pochylone w prawo. Pismo mało staranne.

8. XI w. /2 połowa. Ręka IIA na ff. 16r, 17v (między nimi miniatury z Psalterza Egberta), 18r, 19v (między nimi miniatury j.w.), 20r (dalej dwie miniatury i tekst Psalterza). Atrament ciemnobrązowy, pióro przycięte dość grubo, pismo staranne, inicjały złocene.

4. Psalterz Egberta, ff. 16v-208v

Ręka E. Ozdobne pismo, X w., liczne miniatury, ozdobne inicjały i złączenia. Od f. 40v inicjały mniej ozdobne w tekście, podobne już trochę do gertrudiańskich, nie obwiedzione rubrami.

9. Ręka IA, f. 29v, 30r; wpis na dole strony 29v atramentem brązowym, dość wypłowiałym; podobnie na dole f. 30r, od słów: *Domine si iratus fueris*. Natomiast modlitwy zaczynające się od słów *Queso te pro Petro* do słów *in eternum esse confitetur* wpisane atramentem znacznie ciemniejszym. Wszędzie złocene inicjały, mniej lub bardziej zatarte (złączenie inne

niż w Psalterzu Egberta, tam bardziej gładko położone i obwiedzione cienką kreską rubrum, tu złoto kładzione na rubrach, bardziej chropawe).

10. Ręka IA na ff. 40v-41r, tj. pod ostatnią miniaturą ruską. Atrament ciemnobrązowy, prawie czarny, na dole strony bardzo wytarty – od obracania stronic. W słowach *Pater de celis* i *Domine Ihesu Chryste* wykorzystano inicjały wpisane w Psalterzu Egberta, natomiast tytuł *Pro peccatis* złożony zwykłym sposobem. Ta sama ręka IA czarnym atramentem na ff. 51v-52r, na dole strony.

11. Ręka IA, ff. 65v, na dole strony, pod tekstem Psalterza. Inc. *Omnipotens sempiternus Deus*, Expl. *Omnipotentis Deo placere merear*. Per. Atrament czarny, przebarwia się – płowiejąc – na ciemnobrązowy. Litery dość duże, oddzielone od siebie wyraźniej niż w tekstach ręki IIA. Charakterystyczne *S* końcowe, w przeciwieństwie do ręki IIA, gdzie *s* końcowe przybiera formę zbliżoną do *f*, natomiast *S* końcowe pojawia się rzadko. Pismo raczej mało staranne, pióro przycięte dość grubo.

Na f. 66r tekst – wpisany również na dole strony: Inc. *Qui es humilium consolator*, Expl. *Ante tuam maiestatem feliciter peruenire*. Per. Inicjał złożony, atrament ciemnobrązowy, pióro przycięte grubo. Tekst wydaje się pisany także ręką IA, choć stwierdzam to z mniejszą pewnością. Dukt pisma bardzo podobny do tego z poprzedniej strony, aczkolwiek może pismo jest nieco staranniejsze; *S* końcowe jak poprzednio, z wyjątkiem jednego słowa – *saluos*, gdzie pojawia się *f* na końcu, jak w przypadku ręki IIA. Wątpliwości budzi kształt litery *a*, którą ręka IA kreśli znacznie wydłużoną, podczas gdy w tekście na f. 66r mamy do czynienia z formą okrągłą, zbliżoną raczej do zapisu ręki IIA.

12. Ręka IA lub IIA, f. 86r. Inc. *Miserere mei Domine Ihesu Chryste*, Expl. *Et propitius esto mihi peccatrici usque in sempiternum*. Per. Inicjały (2) złożone (drugim jest *O* w zdaniu: *O Domine, extende etc.*), pióro przycięte dość grubo, atrament początkowo zapewne czarny, czego ślady w pierwszych trzech słowach, przebarwia się na ciemnobrązowy. Tekst wpisany na dole strony, pod tekstem Psalterza, na samym dole i w rogu niemal zatarty, zapewne z powodu obracania kart kodeksu podczas lektury. *S* końcowe mieszane z *f* końcowym, jak w ręce IIA. Jednak cechy charakterystyczne ręki IIA mało wyraźne; należy skłonić się ku wersji, że jest to ręka IA.

13. ff. 98v-99r, ręka NA, ta sama co w Prognostyku na ff. 11v - 12r, teksty *Oracio communis*, *Pro uno defuncto*, *Communis*, *Pro defuncta femina* – wszystkie tytuły złotem i majuskułą (podobnie jak ważniejsze święta w Kalendarzu). Atrament brązowy, wypłowiwały, pióro przycięte grubo, pismo dość staranne, litery duże. *S* końcowe ma kształt mieszany (*S* lub *f*). Pismo lekko pochylone w prawo.

14. Ręka IA, ff. 98v-99r. Poniżej tekstu Psalterza, na f. 98v, oraz poniżej ww. tekstów modlitw powszechnych. Na ff. 98v-99r, na dolnych marginesach obu stron, czarnym atramentem (przebarwiającym się na brązowo) wpisany – dość grubo przyciętym piórem – tekst modlitwy Inc. *Domine Ihesu Chryste multa et magna sunt peccata mea*, Expl. *Propicius esto mihi peccatrici. Qui uiuis. W tekście 4 inicjały złożone: f.98v Domine, f.99r Fac, Domine(exaudi...), Ne derelinquas me.*

15. Ręka X, f. 115r, po dwóch wierszach tekstu należących do Psalterza Egberta (Expl. *Psalterium Egberti: melle saturauit eos*), Inc. złotem tytuł modlitwy *Pro peccatis*, ozdobna minuskuła. Poniżej Inc. *Exaudi quesumus Domine*, Expl. *Delictorum quorum ueniam consequantur. Per.* Trzy inicjały złożone (*Exaudi, Parce, Dominus sempiternus Deus*), na lewym marginesie, dość daleko od tekstu modlitwy – ten znacznie wcięty - inicjały bardzo podobne do tych Psalterza. Atrament rdzawy, pióro przycięte dość grubo, litery tej samej wielkości co ręki IA, ale kształt różny, charakterystyczne zwłaszcza dość pełne *a*, szerokie *r* i *x*, wyostrzone górne kreski *r* i *x*, pismo staranne, rozwleczone szeroko, lekko – niemal nieuchwytnie – pochylone w lewo.

16. Ręka IA, f. 115r, poniżej ww. tekstu dwie modlitwy za złożonymi inicjałami, zwykłego kształtu. Inc. *Precor te Domine*, Expl. *Et ad bonam perseuerantiam perducas. Per;* Inc. *Queso omnipotens Deus, da mihi compuncionem;* Ex.pl. *antequam uitam istam finiam, Saluator.* Pióro przycięte grubo, atrament czarny, przebarwiony na ciemny brąz; po inicjale drugiego tekstu dwa pierwsze słowa jakby wymazywane, znacznie bledsze.

17. Ręka IA, f. 127r, poniżej tekstu Psalterza Egberta, 7 wiersz na dole strony, Inc. *Pro Peccatis* (złotem, jak poprzednio, np. w modlitwach powszechnych) *Deus qui es custos animarum et corporum* Expl. *Qui manes in unitate Trinitatis. Amen.* Atrament czarny, jak na poprzednich foliach, cechy charakterystyczne jak wyżej.

18. Ręka IA, ff. 150v-151r, na dole obu stron, poniżej tekstu Psalterza Egberta. Krótka, trzywierszowa modlitwa na f. 150v. Inc. *Deus propicius esto mihi peccatrici* Expl. *Et resurrectio mortuorum. Qui uiuis et[regnas].* Pięćcioi półwierszowa modlitwa na f. 151r, Inc. *Domine qui plasmasti me*, Expl. *Et miserere mei creator meus qui uiuis et regnas.* Pióro przycięte grubo, atrament czarny, cechy ręki jw.

19. Ręka IA lub IIA, na dole f. 157r, około 11 wierszy, 6 inicjałów rubrowanych (pewnie także złożonych), kompletnie wymazany tekst (o czym nota Glosatora na prawym marginesie strony). Ślady drobnego pisma dość regularnego pozwalają domyślać się tu wpisowi ręki IIA, aczkolwiek następny wpis ręki IA jest dokonany również bardzo drobnym pismem. Dolna część strony zresztą pokryta jest pismem ręki IA.

20. Ręka IIA lub IA, na dole f. 159v i 160r. Pięciowierszowa modlitwa na f. 159v, jej dalszy ciąg – sześć i pół wiersza – na f. 160r. Inc. *Cognosco Domine Ihesu Chryste quia peccata mea...Expl. Et ad portum salutis eterne perducas. Per.* Dwa inicjały (rubra pokryte złotem, pierwszy *Cognosco*, drugi *Domine Ihesu Christe qui me dignatus*). Pismo drobne, dość staranne, atrament ciemnobrązowy. Wygląda raczej na rękę IIA niż na IA.
21. Ręka IA, f. 168v, 12 wiersz poniżej tekstu Psalterza Egberta. Pierwszy złożony inicjał *A* pochodzi jakby z Psalterza Egberta, drugi *I* jest wmalowany jak zazwyczaj. Na prawym marginesie, obok dwóch pierwszych wiersz modlitwy, złożonymi ozdobnymi literami *Pro peccatis et pro inimicis*, ozdobną minuskułą, jak poprzednio przy modlitwach powszechnych et passim. Inc. *Ad te regem omnium regum Expl. Confiteor sancte tibi magis scelera mea quam ut ueniam merear.* Litery spore, atrament czarny, pióro przycięte dość grubo. Dukt pisma typowy dla ręki IA.
22. Ręka IA, ff. 172v-173r, 5 wierszy + 2 wiersze. Dwa inicjały złożone jak zazwyczaj, Inc. *Dignare me Domine indignam famulam tuam, Expl. propitius sis mihi omnipotens Deus hic et in futuro. Amen.* ; f. 174r Inc. *Concede nobis misericors Deus, Expl. sic in Spiritus sancto totus cognoscamus substantiam. Qui uiuis.* Atrament czarny, przebarwia się na ciemny brąz, pismo dość drobne, „stłoczone”, na f. 172v pod koniec bardzo zatarte, ledwie czytelne, zapewne od obracania kart kodeksu.
23. Ręka I lub NA, f. 182 r, jak się wydaje ta sama co w Kalendarzu, Lunarium i Prognostyku na ff. 11v-12r. Inc. *Deus meus et Pater Domini mei, Expl. nullus malus homo sibi nocere possit* (modlitwa-zaklęcie przeciw jadom i truciznom). Atrament brązowy, 2 inicjały (drugim jest *Draco*) złożone, położone na rubrum. Pismo staranne, z lekką tendencją do nachylenia w prawo. W pierwszym wierszu po prawej stronie niemal całkowicie zatarty tytuł (wpisany poprzednio złotem, ozdobną minuskułą), obca - mniej więcej XVI-wieczna – ręka wpisała na górnym marginesie powyżej tenże tytuł *De nociuis rebus timendis* ; tak chyba istotnie brzmiał tytuł modlitwy, ostatnie słowo niepewne.
24. Ręka IA, f. 182 r, siedmiowierszowa modlitwa na dole strony, pod powyższym tekstem (poz.23). Inc. *Deus omnipotens redemptor mundi, Expl. Et Premium eterne beatitudinis omnibus recto credentibus concedas. Per.* Atrament czarny, prawie nie wypłowiwały, cechy charakterystyczne ręki IA jak zwykle.
25. Ręka IA lub IIA, f. 187v, siedmiowierszowa modlitwa na dole strony. Inc. *Ego obsecro te domine deus omnipotens, Expl. Defende me Domine Deus meus contra iacula diaboli et contra angeli* (tekst niedokończony). Atrament czarny, pismo bardzo gęste i dość drobne, z braku miejsca.

26. Dalszy ciąg tego samego tekstu na f. 194r, na dole strony. Inc. *tarthari, suggerentem et docentem multa mala* Expl. *Quia tu es Deus meus et doctor meus. Qui uiuis et.*

Dalej dwa wiersze wydrapane; wpis pochodził chyba z tej samej ręki – cf. uwaga Glosatora na lewym marginesie: *Nota hic duo versiculi maligne abrasi*. Przy bliższej analizie razury daje się zauważyć ślad dwóch inicjałów (rubra) jakby *O* lub *D* w połowie pierwszego wiersza, przed słowem *defende[me]*, dalej – w czwartym wierszu tekstu – *S*. Wydaje się, że cały tekst wpisany jest na razurze obejmującej uprzednio inną modlitwę wpisaną tą samą ręką (ok. 7 wierszy).

27. Ręka I lub NA (z pewnością ta sama co na f.15rv, ta sama co na f. 182r), ff. 205v-206r. Na f. 205v, po czternastu wierszach tekstu Psalterza Egberta, następuje tekst ww. ręki. Inc. *Pro tribulacione* (złoto na rubrum, ozdobna minuskuła). *Omnia quę fecisti mihi domine in uero iudicio fecisti*. Expl. *Delicta mea creuerunt usque ad celos*. W tekście trzy złożone inicjały, atrament brązowawy, jasny, litery duże i wyraźne. Pismo staranne, z lekka pochylone w prawo. Pióro przycięte dość grubo.

28. Ręka I lub NA wydaje się zastąpiona na f. 207r-208r przez rękę IIA. Pismo nieco drobniejsze, atrament trochę ciemniejszy, brązowy, nierównej gęstości. *S* końcowe ma często formę *f*, jak zwykle w zapisach ręki IIA. Litery dość drobne, wyraźne, pismo jednakże lekko pochylone w prawo. Tekst obejmuje dalszy ciąg modlitwy do Najświętszej Marii Panny, z kilkakrotnie wymienionym imieniem Piotra. Na f. 208v (ciąg dalszy tej samej modlitwy) pojawia się znowu ręka I lub NA, jak na poprzednich foliach (205v, 206rv).

29. Ff. 209r-213v – ręka L (lub ręka E – bardzo podobna). *Letania uniuersalis*.

30. Ręka IA wpisała na f. 213v, w prawej kolumnie na dole, poniżej tekstu Litanii z Psalterza Egberta, incipity psalmów. Inc. *Ego dixi Domine, miserere mei. Saha*. Expl. *Domine exaudi oracionem mam. Et clamor*. Poniżej ręką Glosatora: *Hic ablati [s] sunt folia duo uel tres, ut uidetur, et tang[untu]r a diabolicis uero manibus*.

31. Ff. 214r-228v , ręka C - *Confessiones*

32. Ręka IIA na dolnej części f. 223v-224r wpisała trzy modlitwy (f. 223v Inc. *Domine Deus meus* Expl. *Miserere mei Domine et exaudi oracionem meam*; f. 223r Inc. *Domine pater et dominator uitę meę*, Expl. *Sed saluam me fac ex omnibus persequentibus me et libera me* – ten tekst w prawej kolumnie-, f. 224r, na dole Inc. *Exaudi Domine oracionem* Expl. *Et fiat uoluntas tua semper. Deus meus. Qui uiuis*. Atrament brązowy, wypłowiały, pismo drobne, proste i równe.

33. Ręka IIA na ff. 227v-228r. Na pierwszej z tych stron *Oratio ad Sanctam Mariam Magdalenam* (tytuł majuskułą i złotem), wpisana chyba przez skrybę *Confessionum* (ręka C?).

Inc. *Sancta Maria Magdalena quę* 2 wiersze w prawej kolumnie na dole, na f. 228r, w lewej kolumnie 33 wiersze) Expl. *Adiua me tuis precibus, ut indulgentiam delictorum optinere [s] merear in ęterna beatitudine tecum letificari. Qui uiuis.* Międy dwoma ostatnimi wierszami złotem i majuskułą tytuł następnej modlitwy: *Oratio ad Sanctos Apostolos* wpisany ręką C, odnoszący się do następnej kolumny ibidem. Atrament brązowy, nierównej gęstości, pismo równe i drobne, litery proste.

34. Ręka O – *Ordinationes*, zbliżona do ręki E, ff. 229r-230v. Tekst zaczyna się „od środka”, zapewne brakuje kilku folków, kończy się na f. 230v, po 6 wierszach.

35. Ręka NA (lub może I?), f. 230v (poczynając od połowy szóstego wiersza od góry)-232v. Inc. [P]*SALTERIUM* (na lewym marginesie, złotem, majuskułą; brzeg karty przycięty, litera S wytarta ze złota) *Domine labia mea aperies* Expl. *Et pro quibus iussa uel debita sum, siue ipsa decreui, orare* (f. 232v). W tekście powtarza się imię Piotra, sygnalizowane przez *cruces* i rysunek dłoni; w ostatnich wierszach zwrot *mihi indignę famulę tuę Gertrudę*. Atrament brązowożółty, litery dość duże, pochylone w prawo, inicjały duże, starannie złożone, Ta sama ręka co w *Lunarium*, *Prognostyku* i w modlitwie *De nociuis rebus timendis* (f. 182r) i na f. 206rv.

36. XVIw. Ręka Rocha Scarsabursy – RS. R. 1557, interpolacja na f. 233r.

Analiza ręki - podsumowanie

Zrąb trewirski kodeksu – *folia Egbertiana*

1. [Psalterium Egberti] – ręka E, X w., minuskuła karolińska (ottońska), ff. 16v-208v
2. Letania uniuersalis – ręka L, Xw., minuskuła karolińska, bardzo zbliżona do ręki E, ff. 209r-213v
3. Confessiones – ręka C, X/XI w., minuskuła karolińska, ff. 214r-228v
4. [Ordinationes] – ręka O, X w., minuskuła karolińska, ff. 229r-230v

Folia polsko-ruskie – *folia Gertrudiana*

1a [*Kalendarium*] – ręka I, druga połowa XI w., ff. 2r-4v (atrament brązowawy, wyblakły; pismo staranne)

1ab – ręka III wpisująca noty nekrologiczne (np. *Obiit Demetrius infans* czy pod datą 19 sierpnia *In Panonia Stephani regis et confessoris*) rdzawym atramentem (choć akurat drugi z cytowanych wpisów został dokonany atramentem czarnozielonkawym), druga połowa XI w.

2ab - ręka II, wpisująca noty nekrologiczne (*Iudinda, Lwigart, Odalricus* etc), XII w.(pierwsza połowa), atrament czarny, pismo ostre, „gotycyzujące”.

3ab – ręka IV NM wpisująca noty nekrologiczne *Zvl*, druga połowa XIw., atrament bledszy niż ręka III

2a - [*Preces Gertrudae*] – ręka IA, połowa XI w. (atrament czarny, pismo mniej wprawne), ff. 5v, 14rv, 29v-30r(?), 40v-41r, 51r-52r, 65v, 86r, 98v-99r, 115r, 127r, 150v-151r, 157r(?), 159v-160r(?), 168r, 172r-173r, 182r (na dole karty), 187v, 194r, 205v (jeden wiersz na razurze), 213v

3a – [*Preces Gertrudae*]- ręka IIA, połowa XI w. (atrament ciemnobrązowy, pismo dość wprawne), ff. 7rv, 8rv, 12r-14v (u góry karty), 16r, 17v, 29v-30r(?), 157r(?), 159r, 160r(?), 207r-208v (?), 223v-224r (?), 227v-228r

4a – [*Preces Gertrudae*] – ręka NA (lub I?), połowa XIw., (atrament jasnobrązowy, pismo nieco pochylone w prawo), *Lunarium* i [*Pronostica temporum*], ff. 11rv-12r, [*Preces Getrudae*], ff. 15rv, 98v-99r, 182r (od góry), 205v-206v, 206rv, 208v(?), 230v-323v

5a – [*Preces Gertrudae*] – ręka x, połowa XI w. (atrament rdzawy, pismo ostre, rozwleczone, lekko pochylone w lewo), f. 115r.

5ab – Ręka IIIA. Nota proveniencyjna z XV/XVIw, f. 9r, rubro, razura częściowo czytelna. : *Sanctae Elizabeth Ungariae regis filiae Langrauij ducis Turringiae coniugis munus. Quad cum hortatu Pertoldi Patriarche Aquileiensis Pius avun[culi] [...] tum singulari In Deum [...] Anno 1229 dedit honestissimo Canonorum Foreiuliensium Collegio iam pridem eius in orando assiduitatem summa cum pietate coniunctam admirata.*

6ab – Nota Filipa z Turris, kursywą kaligraficzną XVIIw , f. 9r, na całej wolnej stronie, odtworzył historię kodeksu od czasów Egberta, a także odczytał tekst objęty razurą. Inc. *Ex verbis aduersę paginę abrasis, quo fere omnia restitui, patet hunc sanctum codicum donatum fuisse a S. Elisabeth nostro capitulo Forojuliensi[...]. Expl. Ergo inter memoratos annos 979 et 993 codex noster exaratus fuit, et quidem in urbe Treuirensi, uel loco alio eius dięcesis, in qua etiam Geltrudam Principatum habuisse suum suspicari licet. Ph[ilippus] a T[urribus] ep[iscopu]s Adrien[sis]*(dalej następuje tekst spod razury z wykropkowanymi miejscami, których Filipowi nie udało się odczytać).⁹³

7ab – Ręka RS, XVIw . Glosy mówiące o wydartych kartach i o razurach, wpisane w niemal całym kodeksie, passim – tzw. Glossator Modernus. Analiza pisma niezwiązanej z kodeksem notatki na karcie 232r (z datą 13 kwietnia 1557, mówiącej o nawróceniu Żydówki Pasculiny i

⁹³ Pełny tekst noty Filipa z Turris w: *Modlitwy...*, dz. cyt., ss. 129-130, w przypisie.

jej trojga dzieci, Donata, Habraama i Izabeli, wpisanej przez prezbitera Rocha Scarsabursę) pozwoliła mi ustalić, że właśnie Roch Scarsabursa jest autorem tych glos, a także rysunków przedstawiających dłoń lub krzyż, sygnalizujących imiona Piotra i Gertrudy w modlitwach. Na podstawie badań kodykologicznych i paleograficznych Modlitewnika Gertrudy nie da się niestety z równą (jak w przypadku Rocha Scarsabursy czy Filipa z Turris) pewnością ustalić, kto wpisywał teksty modlitw na karty kodeksu. Wprawdzie dukt pisma jest wszędzie bardzo podobny, jednak jest to w znacznej mierze zasługa dobrze opanowanej kaligrafii: minuskuła romańska nie stwarza wielkich możliwości indywidualizowania pisma. Niemniej jednak można wysunąć ostrożną hipotezę, że ręką IIA mogłaby być ręką samej Gertrudy, zaś ręką IA – ręką jej kapelana; spisanie Kalendarza i tekstów towarzyszących (Lunarium, Pronostica, De nociuis rebus timendis) zlecono najprawdopodobniej kopiście (w Krakowie?). Za taką hipotezą wydaje się przemawiać fakt, że praktycznie wszystkie modlitwy o charakterze bardziej osobistym, wymieniające imiona Piotra (Jaropelka) i samej Gertrudy, spisano ręką IIA⁹⁴; modlitwy wpisane ręką IA są bardziej uniwersalne. Wydaje się zatem, że modlitwy tworzone z potrzeby serca, w trudnych momentach życia, księżna mogła spisywać własnoręcznie, inne zaś dyktowała kapelanowi pozostawiając mu ozdobienie złotem wszystkich inicjałów (uprzednio tylko rubrowanych). Podzielam opinię T. Michałowskiej, że dodatkowe składki zawierające *Folia Gertrudiana* zostały wszyte jeszcze przed wpisaniem modlitw Gertrudy na kartach Psalterza Egberta, choć wcześniej wydawało mi się, że najpierw wpisywano modlitwy na wolnych miejscach kodeksu, a potem dopiero dodano posyty gertrudiańskie. Byłaby to wersja łatwiejsza: najpierw wypełnić wolne miejsca, potem dodać nowe karty, jednak badania nad zawartością Modlitewnika wydają się potwierdzać kolejność odwrotną. Co do sugestii, że pismo na kartach Modlitewnika Gertrudy pochodzi spod tej samej ręki, której charakter zmienia się na przestrzeni 12 lat podczas których modlitwy wpisywano⁹⁵, to wydaje się interesująca i warta rozważenia, jednak nadal jestem skłonna sądzić, że pismo jest dziełem trzech rąk.

Nie wkraczając w kompetencje historyków sztuki pragnę na zakończenie zwrócić uwagę na jeden z detali miniatur ruskich. Postać kobieca klęcząca u stóp św. Piotra – zgodnie z napisem Matka Jaropelka- na f. 5v nosi w uszach duże srebrnobiałe kolczyki, koła z trzema podłużnymi wisiorami. Na f9v (Nativitas), jedna z kobiet kąpiących Dzieciątka (pierwsza z prawej na dole, w niebieskich szatach) ma w uszach takie właśnie kolczyki. Z kolei na f. 10r u

⁹⁴ Por. Modlitwy..., dz. cyt., teksty nr 58, 85, 87, chyba też 93 na kartach Psalterza Egberta, a z pewnością 7 i 15 na foliach getrudiańskich.

⁹⁵ Teresa Michałowska, *Ego Gertruda*, PWN Warszawa 2001, ss. 50-53

stóp ukrzyżowanego Chrystusa wśród kobiet, po lewej stronie, klęczy drobna postać kobieca w czerwonej szacie. Jej twarz jest dość pełna, karnacja jasna, a w uszach widoczne są srebrnobiałe kolczyki w kształcie koła z trzema podłużnymi wisiorkami. Laikowi nasuwa się przypuszczenie, że malarz miniatur gertrudiańskich przedstawił w ten sposób matkę Jaropełka, Gertrudę, na zlecenie której wykonywał miniatury – chciałabym wierzyć, że jest to wizerunek Gertrudy.